

Qafqaz müsəlmanlarının II Şeyxülislamı Fazil İrəvani: faktlar və ziddiyyətlər arasında

Hilal Ağamoğlanov

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

akad. Z.M.Bünyadov adına

Şərqsünaslıq İnstitutunun elmi işçisi

Bakı, Azərbaycan

hilal_ali@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0005-7317-3206>

Daxilolma tarixi: 18.10.2024

Nəşrə təsdiq tarixi: 05.12.2024

Xülasə

Məqalədə Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin II Şeyxülislamı kimi təqdim olunan Fazil İrəvaninin bu vəzifədə olub-olmadığı araşdırılmışdır. Yazıda 1823–1873-cü illər aralığında mərkəzi Tiflis şəhərində olan mühəmmədi dini ruhanilərinin başçıları həmin dövrə aid kameral təsvir və təqvimlərlə, eləcə də o vaxta dair yazılmış məqalələrlə təhlil edilmişdir.

Oxucuda aydın təsəvvür yaranması üçün mövzuya “şeyxülislamlıq” titulunun mahiyyəti, yaranma tarixi, bizim dini və siyasi coğrafiyada istifadəsi haqqında məlumatlarla başlanılmışdır.

Çar Rusiyası İrəvan xanlığını istila etdikdən sonra, İrəvanda yaşamış Şeyxülislam Axund Molla Məhəmmədlə Nəcəfdə qərarlaşan Molla Məhəmməd Fazil İrəvani arasında ad eyniliyindən bənzərlik yaranmışdır. “Qafqazda İslam və şeyxülislamlar” kitabının müəllifində onların eyni şəxs olduğu haqqında təsəvvürü yaranmış, nəticədə, onu Qafqaz müsəlmanlarının II Şeyxülislamı kimi təqdim etmişdir. Bu baxımdan, məqalədə Fazil İrəvaninin həyatı barədə qısa məlumatlar verilməmiş və fəaliyyətinə nəzər salınmışdır. İrəvanda yaşayan Şeyxülislam Axund Molla Məhəmmədə gəldikdə, kameral təsvirlərə əsasən, onun doğum tarixinin 1771-ci il olduğu müəyyən edilmişdir. “Şeyxülislam” adlandırılmasının səbəbləri araşdırılmış, Qacar hakimiyyəti dövründə İrəvan xanlığının xan tərəfindən təyin edilmiş rəsmi şeyxülislam vəzifə-

si daşdığına dair güclü ehtimallar aşkarlanmışdır. Xalq arasında nüfuzuna və ruhani olaraq ehtiramına görə, Çar Rusiyasında da şeyxülislam kimi qəbul olunmuş, qəzavət və şəriət məhkəməsi rəhbəri vəzifəsini davam etdirmişdir.

Məqalədə onların bir çox cəhətdən – ata adları, doğum və vəfat tarixləri, təhsil məkanları, dəfn olunduqları ərazi, övladlarının sayı və adlarının tamamilə fərqli olduğu göstərilmişdir. Həmçinin onun şeyxülislam olduğu iddia edilən dövrdə müsəlmanların başçısı olaraq Tiflisdə fərqli şəxslərin adlarının keçdiyi aşkar edilmişdir. Aydın olmuşdur ki, bu iki şəxsin hər birinə aid olan özünəməxsus fakt və məlumatlar vardır. Yuxarıda adıçəkilən kitabda həmin məlumatlar birləşdirilmiş, vahid bir şəxs obrazı yaradılmış, bütün fakt və məlumatlar həmin şəxsə şamil edilmişdir.

Açar sözlər: *dinşünaslıq, qərbi azərbaycanlı İslam alimləri, şeyxülislamlıq, Fazil İrəvani, II Şeyxülislam, Zaqafqaziya Müsəlmanları İdarəsi, Ağa Şeyx Əli, İrəvan Şeyxülislamı Molla Məhəmməd İrəvani*

Jurnalımızda dərc olunan məqalələrin müəllif hüquqları müəlliflərə məxsusdur və onlar CC-BY-NC lisenziyası ilə hər kəsə açıq şəkildə dərc olunur.

Fadhil Irawani, the II Shaikh al-Islam of Caucasian Muslims: between Facts and Contradictions

Hilal Aghamoghanov

Azerbaijan National Academy of Sciences

Institute of Oriental Studies

named after Acad. Z.M. Bunyadov, scientific worker

Baku, Azerbaijan

hilal_ali@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0005-7317-3206>

Date of submission: 18.10.2024

Date of acceptance: 05.12.2024

Abstract

The article explores the possibility of Fazil Irawani, known as the II Shaikh al-Islam of the Administration of Caucasian Muslims, occupying this role. The article also examines the leaders of the Mohammedan religious clergy based in Tiflis from 1823 to 1873, utilizing historical data, calendars, and published articles from that era.

In order to create a clear image for the reader, information about the essence of the title of Shaikh al-Islam, its history, and its use in our religious and political context has been introduced.

The similarity of their names and certain resemblance between Shaikh al-Islam Akhund Mullah Muhammad, who lived in Yerevan and Mullah Muhammad Fadhil Irawani from Najaf led the author of the book *Islam and Shaikh al-Islam in the Caucasus* to assume that they were the same person, and as a result, he presented him as the Second Shaikh al-Islam of Caucasian Muslims.

Regarding Shaikh al-Islam Akhund Mullah Muhammad, who resided in Yerevan, documentary evidence suggests his birth year was 1771. The article explores the reasons he was called Shaikh al-Islam and reveals evidence suggesting that during the Qajar rule, he was appointed as the official Shaikh al-Islam of the Irawan Khanate. Due to his reputation among the people and his spiritual respect, he was accepted as a Shaikh al-Islam in Tsarist Russia and continued as the head of the Qadavat and Sharia court in the Irawan province.

The article demonstrates that they are completely different in many ways: their patronymics, dates of birth and death, places of education, places of burial, and the number and names of their children. In Tiflis, different people were named Muslim leaders when Irawani was claimed to be Shaikh al-Islam. It's clear that each of these two people has identifiable information. In the above-mentioned book, those data were combined into a single image, and all facts and information were attributed to that person.

Keywords: *Religious Studies, Western Azerbaijani Islamic Scholars, Shaikh al-Islamism, Fadhil Irawani, II Shaikh al-Islam, Administration of Muslims of Transcaucasia, Agha Shaikh Ali, Mullah Muhammad Irawani the shaikh al-Islam of Irawan*

The copyright of the articles published in our journal belongs to the authors and is published as open access under CC-BY-NC license.

Фазиль Иравани, II Шейхульислам мусульман Кавказа: Между фактами и противоречиями

Хилал Агамогланов

Национальная Академия Наук Азербайджана

Институт востоковедения

акад. имени З.М. Буньядова,

научный сотрудник,

Баку, Азербайджан

hilal_ali@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0005-7317-3206>

Дата подачи статьи в редакцию: 18.10.2024

Дата подтверждения статьи к публикации: 05.12.2024

Резюме

В статье исследовано, находился ли Фазиль Иревани, представленный как II Шейхульислам Управления мусульман Кавказа, на этой должности. В период с 1823-го по 1873-ий год главы мусульманского духовенства, сосредоточенного в Тифлисе, были проанализированы с помощью камеральных данных и календарей того периода, а также статей, написанных о том периоде.

Для того чтобы, создать читателю ясную картину, была введена информация о сути титула «шейхульислам», его истории и его использовании в нашей религиозной и политической географии.

Сходство имен шейхульислама Ахунда Муллы Мухаммада, жившего в Ереване, и муллы Мухаммада Фазиля Иравани, жившего в Наджафе, заставило автора книги «Ислам и шейхульисламы на Кавказе» вообразить, что они один и тот же человек, и в результате он представил его как Второго Шейхульислама кавказских мусульман. С этой точки зрения, были даны краткие сведения о жизни Фазиля Иревани и рассмотрена его деятельность. Что касается шейхульислама Ахунда Моллы Мухаммеда, проживавшего в Ереване, то, согласно камеральным данным, его дата рождения была определена как 1771-ый год. Были исследованы причины, по которым его называли шейхульисламом, и были выявлены веские возможности того, что во время правления Каджаров он

был назначен официальным шейхульисламом Иреванского ханства со стороны Каджарского руководства. Благодаря своей репутации среди народа и духовному уважению он был принят в качестве шейхульислама в царской России и продолжил быть главой казавата и шариатского суда в Иреванской губернии.

В статье показано, что они совершенно разные люди во многих отношениях: их отчества, даты рождения и смерти, места обучения, места захоронения, количество и имена их детей разные, и было установлено, что в период, котором он представлен как II Шейхульислам, в Тифлисе в качестве главы мусульман упоминались имена разных лиц, но его имя не встречалось. Выяснилось, что есть конкретные факты и информация, связанные с каждым из этих двух людей. В вышеупомянутой книге эти данные были объединены, создан единый образ человека, и все факты и информация были применены к этому человеку.

Ключевые слова: *Религиоведение, исламские учёные Западного Азербайджана, Шайхульисламство, Фазиль Иравани, II Шейхульислам, Управление мусульман Закавказья, Ага Шейх Али, Молла Мухаммад Иравани, Иреванский шейхульислам*

Авторские права на статьи, опубликованные в нашем журнале, принадлежат авторам и публикуются в открытом доступе по лицензии CC-BY-NC.

Giriş

“Şeyxülislam” kəlməsi ərəb dilində olan “şeyx” və “İslam” kəlmələrinin birləşməsindən yaranmış mürəkkəb isimdir. “Şeyx” kəlməsi ərəb dilində “qoca, ağsaqqal, böyük, başçı, müdrik kişi” mənalarını ifadə edir. Bu tərkibdə istifadə edilən ikinci kəlmə isə səmavi din olan İslamı ifadə edir (İpşirli, ŞEYHÜLİSLÂM, TDV İslâm Ansiklopedisi, 2010, XXXIX/91). Beləliklə, bu iki kəlmənin birləşməsi “İslamın şeyxi, İslamın ağsaqqalı, İslamın başçısı” mənalarını ifadə etməkdədir ki, bu adla çağırılan şəxsin elm, iman, əməl və alidərəcəli məqamının) tərif və mədhinin göstəricisidir (https://ar.wikipedia.org/wiki/شيخ_الإسلام)

Bu titul ilk olaraq X əsrin sonlarında istifadə edilməyə başlanmışdır (İpşirli, ŞEYHÜLİSLÂM, TDV İslâm Ansiklopedisi, 2010, XXXIX/91). Xorasanda XI əsrin əvvəllərində şafei məzhəb alimlərinin başçısı “şeyxülislam” adlandırılmışlar (Boswort, Van Donzel, Heinrichs, Lecomte, 1997, IX/58). Sonrakı dövrlərdə Məmlukilərin fətvaları ilə şöhrət tapmış

alimlər üçün şərəf titulu olaraq istifadə edilmişdir (İpşirli, ŞEYHÜLİSLÂM, TDV İslâm Ansiklopedisi, 2010, XXXIX/91).

Osmanlı İmperiyasında ən böyük müfti “şeyxülislam” titulu daşımışdır. Bu titulu ilk dəfə Fatih Mehmet 1451-ci ildə vermişdir. O, “Təşkilat qanunnaməsi”ndə şeyxülislamı alimlərin rəisi kimi qeyd etmişdir. Sonrakı Osmanlı sultanları dövründə isə bu məqam daha geniş imkan və idarəçilik institutlarına sahib bir vəzifəyə çevrilmişdir (İpşirli, ŞEYHÜLİSLÂM, TDV İslâm Ansiklopedisi, 2010, XXXIX/92).

Cəfəri məzhəbinin alimləri arasında bu ləqəb, əsasən, Səfəvilər hakimiyyəti dövründə dini rəhbər vəzifəsi kimi istifadə edilmişdir. İlk dövrlərdə Səfəvi şeyxülislamları qəzavət və məhkəmə işləri ilə məşğul olurdular (Hüseyni, Müfrəd, 2011, 162).

Səfəvi şahı I Təhmasibin hakimiyyəti dövründə həmin vəzifəyə Mühəqqiq Kərəki, Soltan Hüseynin zamanında isə Əllamə Məclisi rəhbərlik etmişdir. Məhz onların rəhbərliyi zamanında bu vəzifə böyük səlahiyyətlər əldə etmişdir. Şah Təhmasib Mühəqqiq Kərəkini şeyxülislam vəzifəsinə təyin etmiş, fətva və şəriət hökmlərinə aid olan məsələləri, qazı və hakim təyinatlarını ona tapşırırmışdı (Mirəhmədi, 2014, 24).

Şeyxülislam və qazı Səfəvi dövlətində sədrdən sonra əsas ikinci vəzifə idi, onların işi müqavilələrə, alqı-satqıya, nikah və boşanmaya dair şikayətləri həll etmək olmuşdur (Kempfer, 1974, 124).

Sansonun sözlərinə görə, şeyxülislamlıq vəzifəsi Səfəvi dövlətinin üçüncü ruhani vəzifəsi idi, şəri və mülki işlərlə bağlı ən mühim vəzifə sayılırdı (Sanson, 1967, 41).

Əfşarlar hakimiyyəti dövründə şeyxülislamlıq vəzifəsinin səlahiyyətləri azaldıldı, o, Səfəvi dönməindəki nüfuzunu itirdi (Mərəvi, I/7; II/-455, 666).

Qacarlar hakimiyyətinin ilk dövrlərindən etibarən, bu vəzifə yenidən nüfuz və əhəmiyyətini bərpa etdi, geniş səlahiyyətlər qazandı. Qacar sülaləsi dövlətin idarəçiliyini təkmilləşdirmək üçün onu vilayətlərə bölür, hər vilayətə mərkəzi hökumət tərəfindən yüksəkrütbəli bir ruhanini məhkəmə məmuru təyin edirdi. Bu məmur şeyxülislam titul və vəzifəsini daşıyırdı. Bundan əlavə, mərkəzi hakimiyyət tərəfindən vilayət mərkəzinə təyin olunan şeyxülislama tabeliyində olan şəhərlərə də şeyxülislam təyin etmək səlahiyyəti verilirdi (Moradinia, Nik Nəjad, 2022, 301).

Qacarlar hakimiyyətində dini vəzifələr bir neçə dərəcəyə bölünmüşdü ki, onların başında şeyxülislam dayanırdı və o, şiələrin rəhbəri

Kırım müharibələri səbəbindən bu əsasnamənin hazırlanıb qəbul olunması uzun müddət təxirə düşmüşdü.

Çar Rusiyasında müsəlmanların ruhani fəaliyyəti ilə məşğul olan ilk rəsmi orqan 5 aprel 1872-ci ildə təsis edildi. Həmin idarənin rəhbəri şeyxülislam olaraq təyin edildi. Görünən odur ki, bu vəzifənin rəhbərliyinin şeyxülislamlaqla ifadə olunması həmin ərazilərin uzun müddət Osmanlı, Səfəvi və Qacar hakimiyyətləri dövründə müsəlman əhalinin dini məsələlərinin şeyxülislamlar tərəfindən idarə olunması, xalqın onlara olan etimadı və onları özünə dini rəhbər görməsi ənənəsinə əsaslanırdı.

Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin təşəkkül prosesi

Tiflisdə yerləşən Müsəlman Ruhaniliyinin rəhbərləri rəsmi və qeyri-rəsmi olaraq fəaliyyət göstərirdilər. Bəzi alimlər müsəlman dindarlar arasında elm, fəh və qəzavətləri ilə məşhurlaşdıqlarına görə, camaatın müraciət yerinə çevrildilər. Bəziləri isə imperatorluğun həmin bölgə üzrə səlahiyyətli nümayəndələri tərəfindən şiə və sünni məzhəblər üzrə rəhbər təyin olunurdular. Bunu həmin şəxslərə qubernatoluq tərəfindən aylıq məvaciblərin ödənilməsi də təsdiqləyir.

Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsi rəsmi olaraq təsis edilən, 1873-cü ilədək Cənubi Qafqazda mərkəzi Tiflis şəhəri olmaqla, bir neçə ümummüsəlman dini vəzifələr mövcud idi ki, bunları müctəhidlik,¹ şeyxülislamlaqlıq² və axundluq³ kimi təsnif edə bilərik. Çar Rusiyası hakimiyyəti müsəlmanları nəzarətdə saxlamaq, dini zəmində baş verə biləcək mübahisə, iğtişaş və üsyanların qarşısını almaq, kənardan müsəlman əhaliyə təsirləri azaltmaq üçün özünə loyallıq olan ruhanilərdən istifadə edirdi. İmperiya həm şiələrdə ənənəvi olan müctəhidlik idarəçiliyindən, həm Səfəvi–Qacar idarəçilik üsulundan gələn şeyxülislamlaqlıq təsisatından, həm də lokal idarəçilik xarakteri daşıyan axund vəzifələrindən istifadə etməkdə fayda olacağını düşünürdü. Bu baxımdan, gah müctəhidlər (Mir Fəttah Təbatəbai, Ağa Şeyx Əli kimi), gah şeyxülislamlaqlar (Məhəmməd Əli Hüseynzadə, Əhməd Hüseynzadə kimi), gah da axundlar (Məhəmməd Əli Hüseynzadə, Əhməd Hüseynzadə kimi)

¹ Şəri dəlillərdən əməli hökmləri çıxara bilmə səlahiyyətinə malik din alimi.

² Xanlıq və ya əyalətdə ruhani rəhbər və dini məhkəmə sədri.

³ Xanlıq və ya əyalətin şəhər və mərkəzlərində rəhbər din xadimi.

təyin edirdi. Bu səbəbdən, bəzən eyni şəxslər həm axund, müctəhid, həm də bir müddət sonra şeyxülislam kimi təqdim olunurdular.

Müsəlman ruhanilərinin başçılarına nəzər salsaq, 1823-cü ildən 1846-cı ilədək Məhəmməd Əli Hüseynzadənin Tiflis müsəlmanlarının axundu olduğunu görürük. Məhəmməd Əli Hüseynzadə 1847–1849-cu illər aralığında axund, Ruhani İdarəsinin sədri və Tiflis şeyxülislamı kimi tədim edilir (Ганич, 2013, 293).

Buna baxmayaraq, 1828-ci ildən 1841-ci ilədək təbrizli məşhur müctəhid Ağa Mir Fəttah Təbatəbəinin adının Xəzər və Zaqafqaziya müsəlmanlarının başçısı kimi qeyd edildiyini görürük. Mövzudan kənar olsa da, burada bir məqamı qeyd etmək yerinə düşər. Bu, həmin Mir Fəttah Ağadır ki, rus qoşunları Təbrizə yürüş etdikdə o, müsəlmanlara müraciət etmiş, ruslarla vuruşmamağı və silahı yerə qoyub təslim olmağı söyləmişdi. Çar Rusiyasına qarşı belə loyal fətvasına görə, imperiya onu himayəsinə almış, Tiflisə gətirmiş, müsəlmanlara rəhbər təyin etmiş, fəaliyyətinə hər cür şərait yaratmış, məvacib təyin etmiş və böyük bir ərazi hədiyyə etmişdir. Ağa Mir Fəttah həmin ərazidə bağ salmış, tədris hücrələri tikmiş, dini-maarif işləri ilə məşğul olmuşdur. Hazırda Tiflisdə “Müctəhid bağı” kimi tanınan məşhur bağ ona imperatorluq tərəfindən hədiyyə edilmiş ərazidir. Həmin ərazinin “Müctəhid bağı” adlandırılması da Ağa Mir Fəttahın müctəhidliyinə görədir.

Göründüyü kimi, eyni zaman kəsiyində Tiflisdə şeyxülislam və rəhbər kimi bir neçə şəxs vardır. Məhəmməd Əli Hüseynzadə həmin dövrlərdə Tiflis axundu, 1847–1849-cu illərdə isə Tiflisin şeyxülislamı kimi qeyd edilir, Ağa Mir Fəttah isə 1828-ci ildən 1841-ci ilədək Xəzər və Zaqafqaziya müsəlmanlarının başçısı olaraq təqdim olunur (Ганич, 2013, 293).

Bunun izahı isə 1823-cü ildə müsəlmanların vahid bir Ruhani İdarəsinin təsis edilməməsi, belə bir vəzifəsinin fərdi şəkildə, nüfuzlu və imperiyaya loyal sayılacaq şəxslər tərəfindən aparılmasıdır. Bəlkə də Şimali Qafqaz və Krım müharibələri ilə başı dərddə olan Çar Rusiyası müsəlman əhalinin idarəçiliyi və onları nəzarətdə saxlaması üçün bu yanaşmanı daha uyğun görürdü.

Molla Məhəmməd Fazil İrəvaninin həyatına qısa baxış

Fazil Məhəmməd İrəvanda doğulmuşdur. “Fazil İrəvani” kimi məşhur olan Ağa Hacı Molla Məhəmməd İrəvani Nəcəfdəki məşhur

İrəvanilər nəslinin ən görkəmli nümayəndəsidir. Atası Molla Məhəmməd Baqir İrəvanidir. Fazil İrəvani kimi məşhurlaşmasına səbəb isə alimlər arasında böyük fəzilət sahibi olduğuna görədir. O, 1816-cı ildə¹ İrəvan şəhərində dindar və ruhani bir ailədə anadan olmuş, həmin diyarda boya-başa çatmışdır. İrəvanda yazmağı və oxumağı öyrənmiş, bəzi dini elmləri də elə orada mənimsəmişdir (Xoyi, 2006, II/1182). O, dövrünün ən görkəmli alimlərindən və təqlid mərcələrindən biri olmuşdur.

Fazil Məhəmməd İrəvani hələ həddi-bülüğa çatmamış Qəzvinə getmiş, oradakı elm hövzəsini özünə təhsil ocağı kimi seçmiş, Molla Əbdülkərim İrəvaninin yanında elm öyrənməyə başlamışdır. Onun fəzilətli tələbələrindən olmuş Mirzə Əbulqasim Xoy Qəzvinədə təhsil aldığı illər barədə ustadının dilindən yazır: “Mən onun dilindən eşitdim ki, buyurur: “Qəzvinədə təhsil aldığım illərdə hələ həddi-bülüğa çatmamışdım. Mədrəsədə “Lumə” kitabının şərhindən dərs deyirdim. Elə həmin vaxtlarda da ictihad dərəcəsinə sahib idim” (Mövlayi, 2020, 494).

O, daha sonra İraqa yollanmışdı. Həmin vaxt 14 yaşı vardı (Xoyi, 2006, II/1182). Kərbəlaya daxil olduqdan sonra, İmam Hüseynin (ə) hərəminin yanında dörd il müddətində “Zəvabitul-əhkam vəl-dəlailul-əhkam” kitabının müəllifi Ayətullah Seyid İbrahim Qəzvininin dərslərindən bəhrələndi (Qumi, 2006, II/601). Daha sonra isə Nəcəfə yollanaraq, Ayətullah Şeyx Mürtəza Ənsarinin, “Sahibul-cəvahir” kimi tanınan Şeyx Məhəmməd Hüseyn Nəcəfinin (Xoyi, 2006, II/1182) və Şeyx Hüseyn Kaşiful-ğitanın (Xoyi, 2006, II/1182) dərslərinə qoşuldu. Çox keçməmiş, Şeyx Ənsarinin tələbələri sırasına daxil olaraq, digərlərini geridə qoydu və onun dərslərində mühüm şəxsə çevrildi (Xoyi, 2006, II/1182).

Ayətullah Fazil İrəvani bir çox şiə alimindən rəvayət nəql etmək icazəsi almışdı. Onlardan Seyid İbrahim Qəzvininin (Sahibuz-zəvabit), Şərifül-üləma Mazandaraninin, Şeyx Məhəmməd Həsən Nəcəfinin və Şeyx Mürtəza Ənsarinin adlarını qeyd etmək olar. Şeyx Məhəmməd Hirzəddin onun Şeyx Məhəmməd Ənsaridən və Sahibul-cəvahirdən ictihad icazəsi aldığını qeyd etmişdir (Hirzəddin, 2016, II/362).

¹ “Miratuş-şərq” kitabında (Şeyx Məhəmməd Əmin İmami Xoyi, 2006, c.2, səh.1182) onun təvəllüdü təxminən h.q. 1242 (miladi 1827), “Şiə ensklopediyası”nda isə h.q. 1235 (m.1820) olaraq göstərilir.

O, böyük alim Şeyx Mürtəza Ənsarinin və Ayətullah Seyid Hüseyin Türk Kuhkəmərinin vəfatından sonra, şiələrin təqlid mərcəsi mərtəbəsinə yüksəldi və məzhəbin rəhbərliyini öz əlində cəmlədi. İranda, İraqda, Hindistanda, Türkiyədə, Rusiyada və eləcə də Qafqazda mütləq şöhrət və nüfuz sahibinə çevrildi. Həmin dövrün şiə müsəlmanlarının əksəriyyətinin təqlid etdiyi müctəhid idi. Ona külli miqdarda şəri vergilər (zəkat, xüms, sədəqələr) göndərilirdi. Bu mallardan tədris hövzəsinin tələbələrinin zəruri ehtiyaclarını və məsrəfləri ödəyirdi (Xoyi, 2006, II/1183). Dillərdə gəzən hekayələrə əsasən, hövzə tələbələrinə ilk dəfə aylıq təqaüd verən və bu işi adət halına gətirən şəxs məhz Ayətullah Fazil İrəvani olmuşdur. Bundan əvvəl isə şəri vergilərdən müəyyən məbləğ toplandıqda tələbələr arasında bölünərdi. Bu bölgü hər ay deyil, bəzən olurdu (Qumi, 1996, 219).

Fazil İrəvani Nəcəf elmi hövzəsinin məhvər oxu idi. Ustadı Şeyx Ənsari vəfat etdikdən sonra, onun dərsləri ən mühüm və ən çox tələbat duyulan dərslərə çevrildi. Bir çox fəzilətli alimlər onun dərslərində iştirak edirdi. O, fiqh üsulu dərslərini axşamlar İmam Əlinin (ə) hərəminin həyatində, səhərlər isə fiqh dərslərini Şeyx Tusi məscidində tədris edirdi (Xoyi, 2006, II/1183).

Fazil İrəvani böyük fəqih və təqlid mərcəsi olduğu üçün müəllifi olduğu kitablar da həmin mövzularla əlaqəli idi. Onlardan yalnız Beyzaevinin təfsirinə yazdığı şərh ixtisna olaraq qeyd edə bilərik (Tehrani, 1986, VI/43). Onun ümumən qələmə aldığı 16 adda əsərinin olduğu məlumdur (İran əlyazmalarının surəti (Dəna), I/589; VI/240).

Alim h./q. 1306-cı ildə¹, rəbiuləvvəl ayının 2-də (6 noyabr 1888-ci il) cümə axşamı günü sübhçağı Nəcəf şəhərində gözlərini əbədi yumdu (Əbu Zəhra, 2020, 21). Öz tikdirdiyi mədrəsədə torpağa tapşırıldı. İrəvaninin ölüm xəbəri bir sıra ölkələrdəki dini jurnallarda dərc olundu, kədər və hüznə qarşılandı. Xətiblər öz minbərlərində, şairlər şeirlərində bu böyük alimin xidmətlərini yüksək qiymətləndirdi (Xoyi, 2006, II/1184).

¹ "Reyhanətul-ədəb fi tərəcimil-mərufinə bil-kunyəti vəl-ləqəb" (Müdərris Məhəmməd Əli Təbrizi, c.4, s.279) kitabında onun vəfatı h./q.1306-cı il, rəbiuləvvəl, yaxud rəbiussani ayının 2-si ya 3-ü, cümə axşamı günü gecə göstərilmişdir (miladi 6 noyabr və ya 7 dekabr 1888-ci il). Ağə Bozorg Tehraninin "əz-Zəriə" kitabında isə (c.2, səh. 25) h./q.1306-cı il rəbiuləvvəl ayının 3-də (miladi – 7 noyabr 1888) cümə axşamı kimi qeyd edilmişdir.

Ayətullah Fazil İrəvanidən üç alim və saleh övlad yadigar qaldı: “Şeyx Mahmud İrəvani” adı ilə tanınan Mirzə Mahmud, Şeyx Mürtəza İrəvani, Şeyx Məhəmməd Cavad İrəvani (Qumi, 1996, 316).

Fazil İrəvani II Şeyxülislamdır mı?

Fazil İrəvaninin şeyxülislam olduğu iddia edilən dövr 1850–1862-ci illər aralığıdır. Mübahisə doğuran həmin illərdə, arxiv sənədlərinə əsasən, rəhbər vəzifədə Ağa Şeyx Əlinin adı keçir. Onun bu vəzifəyə imperatorun sərəncamı ilə təyin olunduğunu imperatorun Qafqaz canişini Vorontsovun Ağa Şeyx Əliyə yazdığı təlimat da təsdiqləyir. Həmin təlimatın girişində deyir: “Siz əlahəzrətə məlumdur ki, hökumət Müsəlman Ruhaniliyinə dair əsasnamənin hazırlanması ilə məşğuldur ki, orada həmçinin müctəhidlərin mülki rəhbərliklə münasibətləri, onunla münasibətinin təsviri və bu rütbə ilə bağlı digər təfərrüatlar qeyd olunur... Ancaq indi əlahəzrət İmperator tərəfindən bu vəzifənizdə təsdiq olunduğunuza və din qardaşlarınızdan olan müraciətlər zamanı nə edəcəyinizlə bağlı təlimat almaq istədiyinizi dəfələrlə mənə bildirdiyinizə görə, sizə aşağıdakıları çatdırmağı lazım bilirəm...” (Ганич, 2013, 69).

Bu təlimat “№2. Qafqaz canişini M.S.Vorontsov tərəfindən Tiflis müctəhidi Ağa Şeyx Əliyə təlimat” başlığı ilə ünvanlanmışdır. Təlimatın ilk bəndi isə məsələni daha da aşkar və aydın şəkildə ifadə etməkdədir:

“1. Tiflis müctəhidi titulu ilə sizə Tiflis, Yelizavetpol, Şuşa, Naxçıvan, İrəvan və Aleksandropol qəzalarında şiə müsəlman ruhanilərinə rəhbərlik verilir, bunun nəticəsində yerli qazilərə nəzarət etmək sizin vəzifənizdir [və] adıçəkilən bölgələrin ruhaniləri və onlardan asılı olan müsəlmanlar şikayətləri üçün sizə müraciət etsinlər. Əgər bu şikayətlər yalnız dinlə bağlı mövzulardan ibarətdirsə, onlara qərar və göstərişləri özünüz verirsiniz” (Ганич, 2013, 69).

Təlimatın ilk bəndindən göründüyü kimi, Tiflis, Yelizavetpol, Şuşa, Naxçıvan, İrəvan və Aleksandropol qəzalarında şiə ruhanilərə və eləcə də sırası müsəlmanlara rəhbərlik müctəhid Ağa Şeyx Əliyə həvalə olunur. Bu isə şeyxülislamın birbaşa səlahiyyətləri və vəzifələrinə daxil olan bir haldır.

Anlaşıldığına əsasən, müctəhid Ağa Şeyx Əli qeyd edilən dövrdə (1850–1862) Çar Rusiyası tərəfindən rəsmi təyinatla Zaqafqaziya şiə

ruhanilərinin başçısı olmuşdur (Ганич, 2013, 293). Fazil İrəvaninin iddia olunan şeyxülislamlıq dövrü də məhz həmin illərdir.

Qeyd edilən dövrdə Tiflisin şeyxülislamı olaraq adıkeçən digər bir ruhani isə 1873-cü ildə rəsmi fəaliyyətə başlamış Zaqafqaziya Müsəlmanları İdarəsinin ilk şeyxülislamı olan Əhməd Hüseynzadə Salyanski-dir. O, 1852–1862-ci illər aralığında Tiflisin axundu və Tiflis şeyxülislamı, 1862–1873-cü illərdə Zaqafzaiya şeyxülislamı olmuşdur (Ганич, 2013, 294).

Hüseynqulu Məmmədlinin “Qafqazda İslam və şeyxülislamlar” kitabındakı qeydinə əsasən, 1846-cı ildə Şeyxülislam Məhəmməd Əli Hüseynzadənin müavini olan Fazil İrəvaninin 61 yaşı vardı (Məmmədli, 2005, 79). Həmin vaxt bu yaşa sahib olan şəxs 1785-ci ildə doğulmuş olmalıdır. Yuxarıda isə qeyd etdiyimiz kimi, Nəcəfdə yaşamış Fazil İrəvanin 1817-ci ildə İrəvanda doğulduğu bildirilir (Hirzəddin, 1984, II, 361-363).

İrəvan quberniyasında 1850-ci ilədək bir şeyxülislamın olduğu kameral təsvirlərdə qeyd olunmaqdadır. Mümkündür ki, “irəvanlı şeyxülislam” dedikdə, nəzərdə tutulan məhz odur. İrəvanlı və şeyxülislam...

Qərribə təsadüfdən irəvanlı şeyxülislamla Nəcəfdə yaşamış irəvanlı təqlid mərcəsi Fazil İrəvaninin adları və titulları da eynidir: Axund Molla Məhəmməd. Bəlkə də onların eyni şəxs kimi təsəvvür olunmasında bu amil başlıca rol oynayıb.

Fazil İrəvani ilə İrəvan Şeyxülislamı eyni şəxsdirmi?

Qeyd etdiyimiz kimi, bəzi mənbələrdə Molla Məhəmməd Fazil İrəvaninin adı Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin II Şeyxülislamı kimi qeyd edilir. Bir çox dəlillər və tarixi müqayisələr ortaya ciddi ziddiyyətlər çıxarır və həmin iddianı təsdiqləmir.

Rusiya işğalından əvvəl İrəvan xanının yanında Divan fəaliyyət göstərirdi ki, burada xan, onun vəziri, mirzələr və şeyxülislam təmsil olunurdular (Əhmədli, 2018, I/29).

Görünən odur ki, İrəvan xanlığının Çar Rusiyası tərəfindən ilhaqından sonra, bəzi tarixi sənədlərdə adıkeçən şeyxülislam da məhz həmin Divanda təmsil olunan şəxs idi. Belə ki, İrəvan quberniyasının ondansonrakı dini rəhbərləri, artıq şeyxülislam deyil, “baş axund” adlandırılırdı.

Beləliklə, apardığımız araşdırmalara əsasən, Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin, eləcə də Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin təmsilçisi kimi, şeyxülislamın İrəvan xanlığındakı şeyxülislamla əlaqəsi görünür. Məhəmməd Hüseyn oğlu Axund Molla Məhəmmədin “şeyxülislam” adlandırılmasının səbəbi Qacar hökumətinə bağlı olan İrəvan xanlığının dini rəhbəri və Divan nümayəndəsi kimi şeyxülislam tituluna sahib olmasıdır. İrəvan xanlığının Çar Rusiyasına ilhaqdansonrakı sənədlərdə onun adının önündə “şeyxülislam” sözünün qeyd edilməsi camaat arasında İrəvan xanlığı dövründən bəri ruhani rəhbər olaraq tanınması, ehtiram göstərilməsi, şəriət hökmləri və qəzavət üçün ona müraciət olunması idi. Görünən odur ki, rus hakimiyyəti bu ehtiramı qoruyaraq onu nüfuzuna görə, bölgənin dini rəhbəri kimi qəbul etmişdi.

İrəvan əyalətinin kameral təsvirlərini hazırlayan Nazir Əhmədlinin də bu fikirdə olduğunu söyləyə bilərik. Belə ki, o, İrəvan əyalətinin şəhər hissəsində yaşayan şeyxülislamın, qazı Molla Kərimin, eləcə də axundlar – Ağa Fətulla, Axund Molla Kazım Məmmədrza bəy, Axund Molla Mustafa, Axund Molla Bağır, Axund Molla Mehdi və Axund Molla Kazım Molla Əhməd oğlunun adlarını sadaladıqdan sonra yazır: “Yuxarıda adları çəkilən həmin 8 nəfəri İrəvan xanlığında fəaliyyət göstərən Şəriət Məhkəməsinin üzvləri saymaq olar” (Əhmədli, 2018, I/31).

Qazı Molla Kərim, Axund Ağa Fətulla, Axund Molla Kazım Məmmədrza bəy və Axund Molla Mustafa Şeyxülislam küçəsində, Axund Molla Bağır, Axund Molla Mehdi və Axund Molla Kazım Molla Əhməd oğlu isə şeyxülislamın digər evi olan Təpəbaşı hissəsində yaşamışlar (Əhmədli, 2018, I/128-129). Həmin yer təsvirlərdə “Şeyxülislam küçəsi” kimi qeyd edilir (Əhmədli, 2018, I/118). Hüseynqulu Məmmədli öz kitabında Fazil İrəvaninin yaşadığı küçənin “Şeyxülislam məhəlləsi” kimi adlandırıldığı barədə qeydi də (Məmmədli, 2005, 85) Nəcəfdə yaşamış Fazil İrəvaninin deyil, İrəvan xanlığının Şeyxülislamı olmuş Məhəmməd Hüseyn oğlu Axund Molla Məhəmmədin yaşadığı küçədir.

Apardığımız araşdırmalarda, həmçinin məlum olmuşdur ki, Qafqaz Müsəlmanlarının II Şeyxülislamı (fəaliyyət müddəti 1847–1862) kimi təqdim edilən Molla Məhəmməd Fazil İrəvani ilə İraqın Nəcəf şəhərində yaşamış və orada vəfat etmiş məşhur İslam alimi, fəqih, təqlid mərcəsi olmuş Fazil İrəvani fərqli şəxslərdir. Bəzi araşdırmalarda idə səhvən Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin II Şeyxülislam olaraq Fazil İrəvaninin adı keçir.

Bəlkə də bu xəta onların adlarının oxşarlığından doğmuşdur. Nəcəfdə yaşayıb fəaliyyət göstərmiş və orada da vəfat etmiş Fazil İrəvani Məhəmməd Baqirin oğlu Məhəmməddir. Kitablarda adı “Axund Molla Məhəmməd İrəvani” şəklində keçir. “Fazil” isə elm və təqvadakı fəzilətlərinə görə alimlər tərəfindən ona verilmiş ləqəbdir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, o, 1817-ci ildə (hicri 1232-ci ildə) İrəvanda anadan olmuş və 1888-ci ildə (hicri 1306-cı ildə) Nəcəfdə vəfat etmişdir (Hirzəddin, 1984, II/361-363).

Şeyxülislam olmuş İrəvani isə Məhəmməd Hüseyn oğlu Molla Məhəmməddir. O da qeydlərdə “Axund Molla Məhəmməd” adı ilə zikr olunur. Barəsində məlumatlara Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun 2018-ci ildə çap etdiyi və Nazir Əhmədli tərəfindən hazırlanmış “İrəvan əyalətinin kameral təsviri – 1831-ci il” adlı İrəvan şəhərinin təsvirlərində rast gəlinir. 1831-ci ilin qeydlərinə əsasən, o, İrəvan əyalətinin Təpəbaşı hissəsində yaşamışdır. Həmin ildə onun, artıq 60 yaşının olduğu qeyd edilir. Kitabdakı qeyd belədir:

“134.224. Şeyxülislam Axund Molla Məhəmməd Axund Molla Məmmədhüseyn oğlu - 60 yaş” (Əhmədli, 2018, I/118).

Şeyxülislam Axund Molla Məhəmmədin 1831-ci ildə 60 yaşı olduğunu nəzərə alsaq, onun 1771-ci ildə doğulduğunu söyləyə bilərik. Halbuki mənbələrdə Fazil Molla Məhəmməd İrəvaninin 1817-ci ildə İrəvanada doğulduğu qeyd olunur (Xoyi, II/1182).

Çar Rusiyasının 1845-ci ildə 1846-cı il üçün yazılmış Qafqaz təqvimində İrəvan şəhərinin Baş axundu, artıq Şeyxülislam Axund Molla Məhəmməd deyil, Şeyx Əli İslamın olduğu qeyd edilir (Кавказский календарь на 1846 г., 1845, 195). Hesablamaya əsasən, həmin ildə şeyxülislamın 74 yaşı olmalı idi.

İrəvanın Baş axundu olaraq, Şeyx Əli İslamın adı 1851-ci ildə həmin vəzifədə qeyd olunur (Кавказский календарь на 1846 г., 1845, 195).

Şeyxülislamın vəzifələrini icra edən – Əkbər ağanın isə həmin postu 1852-ci ildə tutduğu qeyd edilir. Şeyx Əli İslam isə həmin ildə, artıq Tiflis müsəlmanlarının başçısı kimi vurğulanır (Кавказский календарь на 1846 г., 1845, 195).

Qafqaz təqvimində isə (1856-cı il) şeyxülislamın Axund Əhməd Hüseynzadə olduğu qeydlərinə rast gəlik (Кавказский календарь на 1856 г., 1855, 627).

Nəticə olaraq, deyə bilərik ki, 1850 və ya 1851-ci ildə 79 yaşlı Axund Molla Məhəmməd İrəvani həmin vəzifəni tərk etmiş, bəlkə də vəfat etmişdi. Həmin illərdə Nəcəfdə yaşayan Molla Məhəmməd İrəvaninin hələ 33-34 yaşı vardı.

Maraqlı faktdır ki, İrəvanın kameral təsvirlərində, Çar Rusiyasının "Qafqaz təqvimi" siyahılarında biz "Məhəmməd Baqir oğlu Fazil Axund (Molla) Məhəmməd" adına rast gəlmirik.

Şeyx Fazil İrəvani Nəcəfdə yaşamış, tədris və təlimini ömrünün sonunadək orada davam etdirmişdir. Mənbələrə görə, Fazil İrəvaninin ustadlarından olan, böyük İslam alimi Şeyx Mürtəza Ənsarinin vəfatından sonra, onun şəxsən vəsiyyətinə əsasən, mərcəlik libasını geyinən, dərslərini davam etdirən məhz Fazil İrəvani olmuşdur. Başqa bir mənbəyə əsasən, onun təqlid mərcəliyi Seyid Hüseyn Türk kimi tanınan mərəndli Kuhkəmərinin vəfatından sonraya təsadüf edir. Seyid Hüseyn Kuhkəməri 1882-ci ildə Nəcəfdə vəfat etmişdir (Hirzəddin, 1984, II/362). Fazil İrəvani ustadı Şeyx Mürtəza Ənsarinin vəfatından etibarən, axşamlar Həzrət Əlinin hərəmində üsul, səhərlər isə Şeyx Tusi məscidində fiqh dərsləri deyirdi. Şeyx Mürtəza Ənsarinin 18 noyabr 1864-cü ildə vəfat etdiyini nəzərə alsaq, Şeyx Fazil İrəvaninin həmin vaxtlarda Nəcəfdə olduğunu söyləyə bilərik (Xoyi, II/1182).

Bundan əlavə, kameral təsvirlərdə İrəvanda yaşamış Şeyxülislam Molla Məhəmmədin 3 oğlu və 2 qızının olduğu bildirilir. Oğlanlarının adları Həsən, Zeynalabidin və Əkbər, qızlarının adları isə Xanımcan və Gülruxdur (Əhmədli, 2018, I/31).

Halbuki Nəcəfdə yaşayan Molla Məhəmməd Fazil İrəvaninin "Şeyx Mahmud İrəvani" adı ilə tanınan Mirzə Mahmud, Şeyx Mürtəza İrəvani və Şeyx Məhəmməd Cavad İrəvani adlarında 3 oğlunun olduğu qeydlər arasında yer alır (Qumi, 1992, 124).

Göründüyü kimi, bu iki şəxsin övladlarının sayı və adları da fərqlidir.

İrəvanda Şeyxülislam məhəlləsinin mövcudluğuna gəldikdə, bəli, həqiqətən də belə bir məhəllə mövcud olmuşdur. Həmin məhəllə Şeyxülislam Molla Məhəmmədin yaşadığı yerdur. Məhəllə "Şeyxülislam küçəsi" kimi qeydlərdə yer alır (Əhmədli, 2018, I/118). Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Divan üzvləri zadəganlar idilər. Şeyxülislamın sahib olduğu nöqərlər, mülklər, anbarlar da bunu deməyə əsas verir.

O, İrəvan şəhərinin Təpəbaşı hissəsində yaşayırdı. Həmin məhəllədə 134 sayılı ev ona məxsus idi. Həmin məhəllədəki 132

nömrəli ev də onun adına qeyd edilir. Bu iki evin arasında yerləşən 133 nömrəli hamam da ona məxsus idi. 132-ci evdə onun iki nökrəri və onların ailəsi, həmçinin bir dilənçi də ailəsi ilə yaşayırdı. 134-cü evdə şeyxülislamın özü, iki arvadı – Sona və Ümmü xanım; üç oğlu – Həsən ağa, Zeynalabidin və Əkbər; dul qızı – Xanımcan və onun qızı Cahan; şeyxülislamın Gülrux adlı digər qızı yaşayırdı. Bu ünvanda 5 nökrər və 3 qulluqçu da vardı (Əhmədli, 2018, I/216).

Təpəbaşındakı Dərəkənd məhəlləsi qeydlərdə “Osman körpüsü” kimi yer alan məhəllənin 115-ci evi də onun adına idi.

Həmçinin İrəvandan kənar ərazilərdə də onun mülkiyyəti olmuşdur. Qırxbulaqdakı Ağazor kəndi tiyul olaraq (Əhmədli, 2020, III/36, 223), Zəngibasar mahalındakı Donquzgön kəndindəki mülkün 3 ağçası (Əhmədli, 2020, III/129), Tercan kəndinin 3 ağçası (Əhmədli, 2020, III/151), Gərnibasar mahalının Axund Buzavəndi kəndinin 4 ağçası (Əhmədli, 2020, III/209) və Şərur mahalında Yalqızağac kəndində mülk və götürülən bəhrə (Əhmədli, 2019, II/41) onun mülkiyyətinə aid idi.

İki İrəvani arasındakı başqa bir fərqlilik onların vəfat və dəfn yerləri ilə bağlıdır. Nəcəfdə yaşamış Fazil İrəvani 1888-ci ildə orada vəfat etmiş, təsisçisi olduğu İrəvani mədrəsəsinin həyətində torpağa tapşırılmışdır. Şeyxülislamın vəfat və dəfn yerinin İrəvan olduğu qeyd edilir (Nurullayev, 2014, 46). Fazil İrəvaninin ömrünün son illərini Nəcəfdə yaşadığı, orada vəfat etdiyi dəlillərindən biri adını daşıdığı İrəvani mədrəsəsinin təsis ilə bağlı məqamdır. Belə ki, İrəvanini mədrəsə təsis etməyə sövq edən hadisə Nəcəfdəki azərbaycanlı tələbələrin ona müraciəti olmuşdur. Mədrəsənin tikintisi 1887-ci ildə başlamış, 1889-cu ildə başa çatmışdır. Fazil İrəvani 1888-ci ildə vəfat etdiyindən, mədrəsənin açılışını görməmişdi. Dəfn olunduğu yer də tikilməkdə olan mədrəsənin həyətində idi.

Fikrimcə, digər təzadlı məqam onların təhsil aldıkları yerlə bağlıdır. İrəvanlı Molla Məhəmmədin ibtidai dini təhsilini İrəvanda aldığı, 20 yaşında isə Misirin paytaxtı Qahirə şəhərindəki “əl-Əhzər” Universitetinə daxil olub, orada ali təhsilə yiyələndiyi və 45 yaşında ikən İrana qayıtdığı qeyd olunur (Məmmədli, 2005, 77).

Fazil İrəvani kiçik yaşlarında ikən atası ilə birlikdə İrəvandan Qəzvinə köçmüş, orada təhsil almış, ardınca Kərbəlaya getmiş, bir müddət orada böyük alimlərdən dərslər alırdıqdan sonra Nəcəfə gəlmiş və Şeyx Ənsari kimi ustadların məhzərində ali dini biliklərə yiyələnmişdir. Nəcəf şəhərinin Cəfəri şüələrinə məxsus qədim, mötəbər, sistemləşmiş və

təkmilləşmiş ənənəvi dini-elmi tədris hövzəsi olduğunu nəzərə alsaq, təqlid mərcəliyində yüksələn bir fəqihin “əl-Əhzər” Universitetinə gətməsi və orada 25 il keçirməsi ağlabatan görünür. Həmçinin Nəcəfdəki imamiliyə ruhaniliyi arasında da belə bir nümunəyə rast gəlinmir. Belə ki, Cəfəri məzhəbində ictihad və fəqihlik üçün tələb olunan ərəb dili, fiqh üsulu, məntiq, hədis, dirayə və digər bu kimi elmlərin hamısının beşik və çeşməsi əvvəlki zamanlarda da, həmin dövrdə də məhz Nəcəf şəhəri sayılırdı. Bu elmlərə Nəcəfdə yiyələnən şəxsin “əl-Əhzər”də 25 il hansı sahəni öyrənəcəyi sual doğurur.

“Şeyxülislam” kimi təqdim edilən Fazil İrəvaninin I, II və III dərəcəli “Müqəddəs Georgi” ordenləri ilə təltif olunması haqqında Hüseynqulu Məmmədli özünün “Qafqazda İslam və şeyxülislamlar” kitabında məlumat verir (Məmmədli, 2005, 80). Qeyd edilən bu orden imperatriçə II Yekaterina tərəfindən 26 noyabr (7 dekabr) 1769-cu ildə zabitlərin döyüş meydanında və hərbi çinlərindəki xidmətlərinə görə təqdim edilmək üçün təsis edilmişdir. Ordenin 4 dərəcəsi vardır, ümumən, 10 mindən artıq şəxsə verilmişdir. I dərəcəli ordenə 23 nəfər, II dərəcəli ordenə 125 nəfər layiq görülmüşdür. Həmin ordenə sahib olanların tam siyahısı Qvardiya korpusunun qərargahı tərəfindən Peterburqda nəşr olunan “Hərbi məcmuə”nin (“Военный сборник”) 1909-cu il III-XII və 1910-cu il I-XII nömrələrində Vladimir Ksaveryeviç Sudravskinin (1872-1914) silsiləvi məqalələrində dərc olunmuşdur. Həmin siyahıları diqqətlə araşdırdıq, lakin onların sırasında Fazil Molla Məhəmməd adına rast gəlmədik.

Əlbəttə, rast gəlməyimizə ümid də yox idi. Ordenin təsis məqsədləri Fazil İrəvani kimi dini-ictimai şəxsiyyətlər üçün uyğun deyildi. O, Çar Rusiyasının ordu sıralarında müharibələrdə iştirak etməmiş, hərbi rütbəyə də malik olmamışdı.

Beləliklə, İrəvanda yaşayıb və orada vəfat edən Şeyxülislam Molla Məhəmmədlə Nəcəfdə yaşayıb və orada vəfat edən Fazil İrəvaninin iki fərqli şəxs olduğu aydın görünür.

Nəticə

Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin II Şeyxülislamı kimi Axund Molla Məhəmməd Fazil İrəvaninin adının ilk dəfə olaraq bu vəzifədə qeyd edildiyinə Hüseynqulu Məmmədlinin “Qafqazda İslam və şeyxülislamlar” kitabında rast gəlinir. Həmin kitabda müəllif bu iddiasının hansı

mənbədən qaynaqlandığını vurğulamamış, mənbəyə birbaşa istinad göstərməmiş, kitabın sonunda ümumi ədəbiyyat siyahısı verməklə kifayətlənmişdir. Bu isə elmi əsər tələblərinə cavab vermir. Həmin səbəbdən iddialarını təsdiqləmək və istinad etdiyi mənbələrə müraciət etmək mümkünsüz olmuşdur.

İddianın özünə gəldikdə, burada bir çox ziddiyyətli və təzad doğuran məqamlar ortaya çıxmışdır. Fazil İrəvaninin şeyxülislam olduğu güman edilən dövrdə eyni adda iki irəvanlı ali ruhani şəxs yaşamışdır. Bunlardan biri cəfəri məzhəbi fəqihləri arasında xüsusi yeri olan, təqlid mərcəsi, Nəcəf elmi hövzəsinin görkəmli fəqihlərindən sayılan, elm və mərifətdəki fəzilətlərinə görə “Fazil” adı ilə məşhurlaşan Məhəmməd Baqir oğlu Axund Molla Məhəmməd Fazil İrəvani, digəri – İrəvan əyalətində Qacar hakimiyyəti dövrünün Şeyxülislamı olan, Çar Rusiyasının İrəvan xanlığını ilhaqından sonra da orada yaşayan Məhəmməd Hüseyn oğlu Axund Molla Məhəmməddir. Görünən odur ki, iddianın müəllifi Hüseynqulu Məmmədlini yanıldan da onların adlarındakı bu bənzərlik olmuşdur. Onların həyat və fəaliyyəti ayrı-ayrılıqda araşdırıldıqda, iki fərqli şəxs olduqları bilinir. Bu fərqliliklərə nəzər salaq:

1. Apardığımız araşdırmaya əsasən, onların ata adları fərqlidir. Nəcəfdə yaşamış təqlid mərcəsi olan və “Fazil” ləqəbinin daşıyıcısı Molla Məhəmməd İrəvaninin atasının adı Məhəmməd Baqir, İrəvan Şeyxülislamı və İrəvan xanlığının Divan üzvü olan Molla Məhəmmədin atasının adı Məhəmməd Hüseynidir.

2. Fazil İrəvani 1816-cı ildə dünyaya göz açmışdır. Şeyxülislam Molla Məhəmməd İrəvaninin isə 1831-ci ildə 60 yaşı olduğunu nəzərə alsaq, demək o, 1771-ci ildə dünyaya gəlmişdir.

3. Fazil İrəvani 6 noyabr 1888-ci ildə, sübhçağı Nəcəf şəhərində vəfat etmişdir. İrəvan Şeyxülislamı Molla Məhəmmədin adına isə 1845-ci ilin kameral təsvirlərində rast gəlinir, sonrakı dövrlərdə onunla bağlı heç bir məlumat yoxdur. 1845-ci ildə isə onun artıq 74 yaşı vardı.

4. Fazil İrəvaninin dəfn olunduğu məzar İraqın Nəcəf şəhərində, özünün təsisçisi olduğu İrəvan mədrəsəsinin həyətindədir. Şeyxülislam Molla Məhəmmədin isə İrəvan şəhərində torpağa tapşırıldığı qeyd edilir.

5. Fazil İrəvani ilkin ibtidai təhsilini İrəvanda, sonra Qəzvində, ardından Kərbəla və Nəcəfdə almışdır. Molla Məhəmmədin isə Misirin Qahirə şəhərindəki “əl-Əhzər” Universitetində oxuduğu bildirilir.

6. Fazil İrəvaninin 3 oğul övladı olmuşdur. İrəvanda yaşamış Şeyxülislam Molla Məhəmmədin isə 3 oğlunun və 2 qızının varlığı söylənilir.

7. Övladlarının adlarına gəldikdə, Nəcəfdə yaşamış və orada vəfat etmiş Fazil İrəvaninin övladlarının adları “Şeyx Mahmud İrəvani” adı ilə tanınan Mirzə Mahmud, Şeyx Mürtəza İrəvani və Şeyx Məhəmməd Cavad İrəvanidir. Şeyxülislam İrəvaninin oğlanlarının adları Həsən, Zeynalabidin, Əkbər, qızlarının adları – Xanımcan və Gülruxdur.

8. Digər cəhətdən, II Şeyxülislamın fəaliyyət göstərdiyi 1850–1862-ci illər aralığına nəzər yetirdikdə, sənədlərə əsasən, Tiflisdə Zaqafqaziya üzrə müsəlmanların ali ruhani rəhbərliyi müctəhid Ağa Şeyx Əliyə məxsus idi. Tiflisin axundu və şeyxülislamı isə Əhməd Hüseynzadə olmuşdur. Qeydlərin heç birində “Fazil Məhəmməd İrəvani” adına rast gəlinməmişdir.

Beləliklə, bu iki şəxsin fərqli şəxslər olduğunu söyləyə bilərik. Onlardan biri Məhəmməd Baqir oğlu Molla Məhəmməd Fazil İrəvanidir. O, cəfəri şiələrinin təqlid mərcəsi və görkəmli İslam fəqihi olmuşdur. Digər şəxs isə Qərbi Azərbaycan torpağında yerləşən İrəvan xanlığının Şeyxülislamı, Divanın üzvü olan Molla Məhəmməd İrəvanidir. Hüseynqulu Məmmədli tərəfindən II Şeyxülislam kimi təqdim olunmasındakı xəta da onun “şeyxülislam” titulu daşımından yarana bilərdi.

Ədəbiyyat

Bosworth C.E. Van Donzel E. Heinrichs W.P. Lecomte G. (1997). Encyclopaedia of Islam (New Edition). Leiden, Netherlands: Brill. Volume IX (San-Sze). ISBN:9004104224.

Əbu Zəhra Məhəmməd Əli. (2020). “Uləmae muasirin”. İran, Qum.

Əhmədli Nazir. (2018). İrəvan əyalətinin kameral təsviri - 1831-ci il. Bakı: “Turxan”. (328 s.)

Hirzəddin Şeyx Məhəmməd. (1984). Məarifur-ricəl fi tərəcimil-üləma vəl-üdəba. İran, Qum: “Vilayət” mətbəəsi.

Hirzəddin Şeyx Muhəmməd. (1985). Məarifur-ricəl fi tərəcimul-üləmai vəl-üdəba. c.2. İran, Qum: “Vilayət” mətbəəsi.

Moradinia Məhəmməd Cavad. Nik Nəjad Əlirza. (2022). Karkərd və caygah şeyxulislami dər dovre Qacar ba təkkiye bər esnad. Cestarhayə tarixi jurnalı. 2/13. Historical Studies. Institute for Humanities and Cultural Studies (IHCS) Biannual Journal. Vol. 13, No.2. Autumn and Winter 2022-2023. DOI: 10.30465/hcs.2022.41852.2649

Mövlayi Adil. (2020). Fərzəngane Qafqaz. İran, Qum.

Nurullayev Fuad. (2014). Şeyxülislamlıq zirvəsi: Hacı Allahşükür Paşazadə. Bakı.

Sanson Nicolas. (1967). Səfərnəmə, Təqi Təfzilinə fars dilinə tərcüməsi. Tehran: İbn Sina nəşriyyatı.

Tehrani Ağa Bozorg. (1986). “əz-Zəriətu ilə təsanifiş-şie ”. İran, Tehran: “Bank Melli”.

Абасов А. (2001). Ислам в современном Азербайджане: образы и реалии. Азербайджан и Россия: общества и государства: [Сб. ст.] Ред.- сост. Фурман Дмитрий Ефимович. Москва. (Abbasov A. (2001). İslam v sovremennom Azerbaydjane: obrazı i realii. Azerbaydjan i Rossiya: obşestva i qosudarstva. [Sb.st] Red. – sost. Furman Dmitriy Yefimoviç. Moskva.)

Арапов Д.Ю. (2001). Ислам в Российской империи: законодательные акты, описания, статистика. Сборник документов / сост. М.. (Arapov D.Yu. (2001). İslam v Rossiyskoy imperii: zakonadatelniye aktı, opisaniya, statistika. Sbornik dokumentov / sost. M.)

Ганич А.А. (2013). Духовные правления мусульман Закавказья в Российской Империи (XIX — начало XX в.) Документы. Москва. (Qaniç A.A. (2013). Duxovnie pravleniya musulman Zakavkaziya v Rossiyskoy imperii (XIX-naçalo XX v.) Dokumentı. Moskva)

Дегоев В.В. (2004). Кавказ в составе России: формирование имперской идентичности // Кавказский сборник. М.. Т. 1 (33). (Deqoyev V.V. (2004). Kavkaz v sostave Rossii: formirovanie imperiskoy identičnosti // Kavkazskiy sbornik. M. T.1 (33).)

Кавказский календарь на 1856 г.. Тифлис. 1845, 1855, Типография Главного Управления Закавказскимъ краемъ. (785 с.).

(Kavkazskiy kalendar na 1856 q.. Tiflis. 1845, 1855. Tipoqrafiya Qlavnoqo upravleniya Zakavkazskim krayem. (785 s.))

Полное собрание законов Российской империи. (1830). Собрание первое. Т. 28, 1804—1805. Спб. (Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. (1830). Sobranie pervoe. T.28, 1804-1805. Spb.).